

«ДИВИСЯ, ЯК Я ПОЛЕЧУ, БО Я СОВА»: ДО СИМВОЛІКИ ОБРАЗУ СОВИ В ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Анотація. У статті робиться спроба проаналізувати символіку образу сови у поетичній спадщині Тараса Шевченка. Окреслюються джерела символічних значень образу сови, що лягли в основу поетичних творів митця.

Ключові слова: символ, символіка, образ, сова, традиція.

Аннотация. В статье делается попытка проанализировать символику образа совы в поэтическом наследии Тараса Шевченко. Делается очертание источников символических смыслов образа совы, которые стали основополагающими в поэтических произведениях художника.

Ключевые слова: символ, символіка, образ, сова, традиція.

Summary. In the article an attempt is made to analyze symbolism of the image of owl in poetic heritage of Taras Shevchenko. The sources of symbolic meanings of the image of owl that were laid in the basis of poetic text structures of the artist are outlined.

Key words: symbol, symbolism, image, owl, tradition.

Сутність поезії як однієї зі сфер художньої творчості важко піддається науковому осмисленню, адже справжній високомистецький твір – це неповторний художній світ, із невичерпними резервами змісту, пор.: «Для поезії, слово якої завжди багатозначне і не може бути адекватно перекладеним мовою логіки, характерна особлива семантична глибина тексту» [8, с. 3]. Пропонована стаття – спроба проаналізувати символіку образу сови у поетичній спадщині Тараса Шевченка.

Символіку окремих зооморфних образів Шевченкової поетичної мови досліджувано у працях Григорія Грабовича («Шевченко як міфотворець: Семантика символів у творчості поета»), Михайла Наєнка («Художня література України. Від міфів до модерної реальності»), Валерії Смілянської («Структура і смисл : спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Т. Шевченка»), Володимира Щепотьєва («Образи птахів у Шевченковій творчості»), Оксани Сліпушко («Бестіарна символіка Т. Шевченка») та інших. Однак символіка образу сови не була предметом окремого дослідження.

У світовій культурі й літературі образ сови охоплює дивовижно широкий спектр важливих символічних значень – від найпозитивніших і до найбільш темних, негативних. Щоб з'ясувати, які з джерел символічних значень цього образу лягли в основу поетичних творів Т. Шевченка, простежимо його специфіку в міфопоетичній, християнській і фольклорній традиціях.

У міфопоетичних традиціях образ птаха – обов'язковий, до того ж поліфункціональний елемент міфологічних систем і обрядів. Птахи можуть бути божествами, героями, перевертнями, помічниками богів, шаманів і героїв, тотемними предками тощо. Вони є особливими міфопоетичними класифікаторами і символами божественної сутності, верху, неба, духу сонця, грому, вітру, хмари, росту, життя, підйому, плодючості, вознесення, натхнення, пророцтва, зв'язку між космічними зонами.

Сова – нічна птаха, символ зоряного неба. Віднайдені археологами давні зображення – вухата

пташка з очима, схожими на нічні світила, – підтверджують її культовий характер. Греки і римляни пов'язували сову з войовничою і мудрою Богинею Афіною (Мінервою); сова, як і змія, були її символами, що підтверджує давнє зооморфне і матриархальне походження цієї Богині (саме сова і змія охороняли палац Мінотавра на Криті). Сова – хранителька мудрості, тому Гомер називає Богиню Афіну «совоокою», «соволикою винахідницею ремесел», «мудрою, як змія» [6, с. 383]. У еллінів сова стала символом мудрості і пізнання завдяки тому, що її природна поведінка нагадувала їм життя філософів-самітників. Здатність сови бачити у темряві зробили її ще й символом проникливості.

Афінський символ мудрої сови успадкувала європейська уснорозмовна традиція – див. народні казки та перекази. Цьому підтвердження – сова на сторінці книги «Ученими совами» здавна називають людей розумової праці.

Сова – антипод сокола, сонячного птаха, неспроста ж його іменовано ясным. Українці про сову кажуть: «сова не родить сокола», підкреслюючи тим самим її нічну природу. Саме завдяки цій природі сову вважають особливою пташкою, здатною передбачати майбутнє і віщувати його людям. До роду совиних належать також пугач та сич, відомі в Україні як «віщі птахи» [6, с. 383].

У Білорусії, в Україні, на сході Польщі крик сови передають двома різними звуконаслідувальними словами, що дає підстави тлумачити його двоюко: як віщування на покійника або ж на народження дитини [4, с. 570]. Українська дослідниця Галина Лозко відзначає, що в нашому народі побутують ще й такі прикмети, пов'язані з цією птахою: коли сова «сміється», то це на заміжжя, а коли кричить – то на народження дитини [6, с. 383].

Отже, від античних часів сова – символ пізнання, мудрості, просвітництва, а в Китаї – також символ багатства. Проте ті ж такі древні обрали її зловіщим знаком ночі і смерті. Цей незвичайний птах асоціюється з відмінними категоріями людей: з ученими, чиї великі круглі окуляри схожі на очі мудрої сови; з людьми, що ведуть нічний спосіб

життя; найближчий родич сови, сич уособлює похмурого відлюдника-самітника, який надає перевагу тиші і усамітненню перед суєтливим і шумним світом [3, с. 263].

У «Метаморфозах» Овідія образ сови сповнений пейоративних значень. У цього птаха було перетворено Ніктімена за важкий гріх: «тепер, хоч і птаха, – вину свою тямить, сонця боїться й сторонніх очей; а ганьбу свою в півночі криє» [7, с. 44]; Аскалафа – за донос: «В птицю бридку замінився, в провісницю лиха близького – мляву сову, що похмурим знаменням засмучує смертних» [7, с. 97].

У християнських інтерпретаціях образ сови постає як амбівалентний. Так, у текстах Старого Заповіту він постає як носій негативних значень: Господь, звертаючись до Мойсея та Аарона зі своїм словом, згадує сову серед нечистих тварин (Третя книга Мойсеєва 11, 16) [1]. У Книзі пророка Ісаї цей образ символізує занепад і пустку – маємо на увазі пророцтво про те, що на край Едом спуститься гнів Господній і він буде ущент спустошений: «і перебуватимуть в ньому сова та ворона» (Книга пророка Ісаї 34, 11) [1]. Одні вбачають у сові образ тих, що уникають світла спасіння, невірних, еретиків, філософів. Інші (це засвідчує Псалом 102 7–8: «Уподобився я пеликанові пустині, я став, як той пугач руїн! Я безсонний, і став, немов пташка самотня на дісі...») [1] – символ святості, атрибут святого пустельника, можливо, самого Ісуса Христа, у темряві терпіння. Окрім цього, сову пов'язували з Христовою наукою, яка давала змогу бачити в темряві язичницького буття, нагороджувала знанням. Ще інші, особливо з часів середньовічних, вбачали у сові символ Синагоги, що декларувала хвалу Праву, але не слідувала світлу Євангелію [13, с. 399].

Російська дослідниця Зоя Соколова в монографії «Культ тварин у релігіях» стверджує: з прадавніх часів люди на різних континентах вірили, що «криком сови, гавкотом гієни чи цвірчанням коника предки нам «дають про себе знати»» [9, с. 107]. Подальшим розвитком цих уявлень стала віра в переселення душ покійників у тварин і птахів, саме віра – у безсмертність людської душі. На первісних стадіях суспільного розвитку душа людини уявлялась як невидимий дух; з поступом цивілізації вона набула обрисів птаха, тварини, змії; далі почали вірити, що після смерті вона переходить у якусь тварину чи птаха. На думку дослідниці, такі уявлення в минулому були поширені в усіх народів земної кулі.

У деяких древніх традиціях, скажімо, давньокитайській, сова – носій зловісної символіки. Її пов'язують зі смертю й окультними силами, очевидно, через тихий нічний політ, очі, що світяться, і жахливий крик. Сову вважали птахом смерті в Древньому Єгипті, Індії, Центральній і Північній Америці, Китаї та Японії, а в деяких культурах (наприклад, в Індії) – покровителькою ночі і посланницею потойбічного світу, що супроводжує

душі померлих у царство мертвих [12, с. 838]. Таке потрактування образу ґрунтується на переказі: коли душа вилітала з тіла, усі птахи злякалися, окрім сови.

За українськими народними віруваннями, сови й пугачі пішли з кішок, тому в них котячі голови і крик їхній нагадує крик кішки (Ушицький повіт). З'ява сови і пугача поблизу села наводили страх і смуток на всіх його мешканців (Житомирський повіт). Крик сови чи пугача близько чийогось помешкання може віщувати або пожежу, або смерть когось із членів родини [2, с. 345].

Образ сови як зловісного птаха збережено у фольклорі та в літературі. До прикладу, в історичних козацьких піснях крик сови та пугача віщує вселенську тугу за втраченим і безнадію.

Ой сів пугач на могилі та й крикнув він: пугу!
Чи не дасть Біг козаченькам хоть тепер потугу!
Щодень ждемо, щоніч ждемо – поживи не маєм
Давно було! Хмельниченька уже не згадаєм
[5, с. 105].

У поемі «Катерина» Т. Шевченка віднаходимо алюзію до чумацької пісні, записаної поетом 1864 року у Сквирському повіті, де простежуємо тотожний мотив:

За Києвом, та за Дніпром,
Попід темним гаєм,
Ідуть шляхом чумаченьки,
Пугача співають [10, с. 101].

Вплив народної поезії та символіки на творчість Т. Шевченка давно акцентовано у літературознавчих працях. Уважне прочитання творів поета дає підстави до висновку, що він був добре обізнаний і з міфологією, і з народною творчістю. Зооморфні образи поет вживає у тому самому значенні. Зокрема, образ сови у Т. Шевченка, як і в міфології, – це символ сну і темряви. Ось фрагменти з двох його поем – «Катерина»:

Кричать сови, спить діброва,
Зірочки сіяють,
Понад шляхом, щирцею,
Ховрашки гуляють [10, с. 100].

«Княжна»:

І пугач пуга, і сова
З під стріхи в поле вилітає,
А жаби крякають, гудуть.
Дивіться, очі молодії,
Як зорі Божії встають,
Як сходить місяць, червоніє...

[11, с. 31–32].

У комедії «Сон» образ сови – центральний. Вона – поводитир ліричного героя в його польоті над імперією горя і зла.

Дивлюся: так буцім сова
Летить лугами, берегами, та нетрями,
Та глибокими ярами,
Та широкими степами,
Та байраками [10, с. 266].

На нашу думку, Т. Шевченко був обізнаний з переказом: на чийм подвір'ї заведеться сова, воно

невдовзі опустіє, і на сім'ю спаде велике нещастя. А ще сова – символ розпачу, відчаю і безнадії, тому-то саме цей образ використав поет у вірші «Три літа». Ліричний герой твору самотній. Він поховав батька, матір, вірну дружину та залишив з маленькими діточками у неопаленій хаті. Його горе настільки велике, що він уже не в силі плакати. Він – «вие совою»:

І тепер я розбитеє серце ядом гою,
І не плачу, й не співаю,
А вию совою [10, с. 369].

Схожий до наведеного мотив характеризує поему «В казематі», де образ сови – символ самотності й пустки. Коли юнак повертається з москалів (тобто з царського війська), його нікому зустріти: пройшло багато років, і немає в живих ані матері, ані коханої дівчини, що з туги померла.

Сидить собі коло пустки,
Надворі смеркає.
А в вікно, неначе баба,
Сова виглядає [11, с. 18].

У поемі «Відьма» образ сови – символ згорьованої жінки, яка страждає від найбільшої втрати свого життя – втрати дітей.

Що робилось! Мені снилось,
Нібито літаю
Над байраками совою
І дітей шукаю... [10, с. 386].

Одноименна поема Т. Шевченка «Сова» ґрунтується на тій самій символіці образу сови. Головний персонаж поеми – скорботна вдова, єдиного сина якої забрали до війська. Уже кілька років поспіль мати не отримує від нього жодної вісточки. Жінка так стужилася за ним, що збожеволіла, а вуличні дітлахи стали дражнити совою.

А уночі розхристана
І простоволоса
Селом ходить – то співає,
То страшно голосить [10, с. 262].

У цій поемі сова – символ безмежного материнського горя, символ зболеного серця матері, що втратила свого сина, це втілення туги і материнського горя.

Сови та сичі як віщуні нещастя часто фігурують у поетичних творах Т. Шевченка. Скажімо, у поемі «Гайдамаки» сова попереджає про велике кровопролиття і численні смерті.

Людей не чуть; через базар
Кажан костокрилий
Перелетить; на вигоні
Сова завиває.
...Поєднались-дожидують
Великого свята [10, с. 148].

Велике свято – це ніч, у яку гайдамаки будуть мстити ляхам за всі кривди – «пеклом гайдамаки ляхам оддадуть».

До образу сови (пугача) як символу посланника загробного світу Т. Шевченко звернувся у поемах «Чернець» і «Сотник».

І тихнуть Божії слова
І в келії, неначе в Січі,
Братерство славне ожива.
А сивий гетьман, мов сова,
Ченцеві зазирає в вічі [11, с. 51].

Поки пугач над стріхою
В вікно не завие,
А наймичка холодного
Трупа не накрис... [11, с. 182].

Цікавий мотив образу сови віднаходимо у поемі Т. Шевченка «Марина». Бідолошна дівчина Марина скоїла злочин – убила пана, який силоміць тримав її у своїх палатах. Запалена маєток, а опісля збожеволіла. Розповідаючи матері та односельцям про життя у палатах, про свої сни, дівчина сама називає себе совою.

А знаєш, снилося мені:
Удень неначе місяць сходив,
А ми гуляєм понад морем
Удвох собі; дивлюся, зорі
Попадали неначе в воду,
Тільки осталася одна,
Одна-однісінька на небі;
А я, неначе навісна,
В Дунаєві шукаю броду,
З байстрам розхристана бреду,
Сміються люде надо мною,
Зовуть покриткою, дурною,
І ти смієшся, а я плачу,
Ба ні, не плачу, регочусь...
Дивися, як я полечу,
Бо я сова... – Та й замахала,
Неначе крилами, руками
І пострибала через двір
У поле, виючи мов звір [11, с. 108].

Образ сови тут символ нещастя, сорому і страшного злочину, який вчинила зганьблена паном дівчина. Вона втратила розум. Проте час од часу, коли він до дівчини повертався, вона усвідомлювала, що не зможе жити серед людей, дивитися їм у вічі, як це було колись. Саме тому Марина отожднює себе совою – птахом, що повноцінно живе лише у темряві.

Аналіз поетичних творів Т. Шевченка, дає підстави до такого висновку: художній всесвіт Т. Шевченка великою мірою символічний і закодований. Образ сови – один із елементів цього коду. Він носій пільми, похмурості, розпачу, відчаю, і в такій інтерпретації співвідносний із народнопоетичною і християнською символікою того часу. Сьогодні ж (народних переказів до уваги не беремо) сова сприймається в основному як символ проникливості та книжної ерудиції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту / [із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена]. – К. : Українське біблійне товариство, 1991. – 1256 с.
2. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування / Г. О. Булашев. – К. : Фірма «Довіра», 1993. – 414 с.
3. Вовк О. Энциклопедия знаков и символов / Олег Викторович Вовк. – М. : Вече, 2006. – 528 с.
4. Гура А. Символика животных в славянской народной традиции / РАН, Институт славяноведения и балканистики / Александр Викторович Гура. – М. : Индрик, 1997. – 912 с.
5. Костомаров М. Слов'янська міфологія: вибрані праці з фольклористики й літературознавства / Микола Іванович Костомаров; [упор., прим. І. Бетко, А. Полотай]. – К. : Либідь, 1994. – 384 с.
6. Лозко Г. Українське народознавство / Галина Сергіївна Лозко. – 3-є вид., доповнене та перероблене. – К. : Видавництво «АртЕк», 2006. – 472 с.
7. Овідій. Метаморфози / Овідій; [перекл. з латин., передм. та прим. А. Содомори]. – К. : Дніпро, 1985. – 301 с.
8. Смілянська В. Структура і смисл : спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Т. Шевченка / Валерія Смілянська, Ніна Чамата. – К. : Вища школа, 2000. – 208 с.
9. Соколова З. Культ животных в религиях / Зоя Петровна Соколова. – М. : Наука, 1972. – 216 с.
10. Шевченко Т. Повне зібрання творів у 12 т. / Тарас Григорович Шевченко; [редкол. М. Жулинський та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003.
Т. 1 : Поезія 1837–1847. – 2003. – 784 с.
11. Шевченко Т. Повне зібрання творів у 12 т. / Тарас Григорович Шевченко; [редкол. М. Жулинський та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003.
Т. 2 : Поезія 1847–1861. – 2003. – 784 с.
12. Энциклопедия символов / [сост. В. Рошаль]. – М. : АСТ; СПб. : Сова, 2005. – 1007 с.
13. Kopaliński W. Słownik symboli / Władysław Kopaliński. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza Rytm, 2006. – 521 s.

Стаття надійшла до редакції 23.04.2011